

Az 1700-as évek elején Magyarország alkotmányát Lipót császár nem tartotta meg, hanem önkényuralmat gyakorolt. II. Rákóczi Ferenc ekkor Sáros megyei birtokain gazdálkodott, de nem nézhette közönyösen az ország állapotát. Levéllel fordult XIV. Lajos francia királyhoz, hogy a magyarság ügyének támogatására megnyerje. Rákóczi levelezését elárulták, ezért 1701. április 18-án elfogták és a bécsújhelyi börtönbe vitték.

Amikor vértres lovasokkal körülvett kocsija az abdai Rábcáhidhoz érkezett, egy halász éppen egy szép, nagy harcsát fogott, amit nagy tisztelettel Rákóczinak ajándékozott. Rákóczit meghatotta a magyar nép hűsége, ragaszkodása. Elfogadta az ajándékot, kezébe vette a harcsát és a következő szavak kíséretében visszadobta a Rábcába: „*Magyarok nagy Istene, add vissza szabadságomat, ahogy én visszaadom ennek a balnak a szabadságát!*”

Az egyszerű emlékmű ezt az eseményt örökíti meg. Fehér mészkőből készült, amelyet permkori vöröshomokkő foglal keretbe. Rákóczi valóban rövidesen megszabadult a rabságból, Lengyelországba menekült, majd hazatérve a magyar szabadságharc élére állott.

Dr. Göcsei Imre

Vályi András, az első magyar honismereti lexikon írója¹

A magyar nyelv, irodalom és földrajz jeles képviselőjének, Vályi Andrásnak születési évfordulóján helyezzük el alkotásainak szellemi emlékművénel az emlékezés virágait. Mintha ma is – mint annak idején – méltatlanul bánnánk vele. Igaz, nevét a nagyobb irodalomtörténetek megemlítik, de minden helyen számon kell tartanunk, érdemei megkövetelik, alkotásai igénylik.

Hármas elsősege mutatja azt a széles kört, amelyben tevékenykedett. Ő írta az első *magyar nyelvű levelező könyvet*, mely mű a kereskedelmi levelezésnek és azok iratmintáinak az alapműve. Ő írta az első *magyar nyelvű földrajzi lexikont* Magyarországról, s ezzel a hazai honismeret első átfogó művét bocsátotta ki. Ő volt a magyar egyetem első *magyar nyelv- és irodalom professzora*, akit 28 éves korában neveztek ki erre a tisztre.

Vályi életének sikerei, kudarcai

Vályi András 1764. november 30-án született Miskolcon, és fiatalon 1801. december 2-án halt meg Pesten. Egyszerű protestáns családból származott. Apja csizmadia mester volt.² A jó fejű gyermeket a szülők prédikátornak szánták, de neki ehhez nem volt sem ereje, sem tehetsége. Ezért inkább tanári pályára lépett.³

Iskoláit Miskolcon és Lőcsén végezte, s a legkiválóbb tanulók közé tartozott. Nagy nyelvismeretre Lőcsén tett szert, ahol az egyéb tudományok elsajátítására is kedvező lehetőség volt. Akkoriban a német egyetemekről hazakerült tanárok a humán tárgyakon kívül sikeresen tanították a természettudományokat, a gazdasági ismereteket s a nyugat-európai nyelveket. Vályi tanulmányai során olyan nyelvismeret birtokába jutott, hogy anyanyelvén kívül latinul, németül, szlovákul, franciául és olaszul is beszélt. Akkor elismerésben volt része, hogy tanulmányai befejeztével nem engedték el Lőcséről, hanem 1787-ben az ottani nemzeti iskolához nevezték ki tanítónak.⁴ Osterlam Efraim magántanár, ki a lipcei egyetem szellemiségét képviselte, segítette képessége kibontakozásában.

Lőcsén ismerte őt meg Kazinczy, ahogyan ezt a Magyar Pantheonban leírja. „Én ismerkedtem meg vele Lőcsén, ahol német nyelvet tanult. Osterlam nagyon magasztalta, s protestánsra lévén szükségem a kassai normális iskolánál... őt hívtam meg...”⁵ Mikor Sikur András eltávozott Kassáról, Vályi lett a nemzeti iskola tanítója.

¹ Részlet a Miskolci Lévy József Közművelődési Kör 1989. november 28-án, Vályi András születésének 225. évfordulóján tartott megemlékező előadásából (Szerk.)

² *Kazinczy Ferenc*: Magyar Pantheon. Bp. é. n. 304. old.

³ *Batizi László*: Vályi András élete és munkái Bp. é. n. 304. old.

⁴ *Kemény György*: Vályi András egyetemi előadásainak planuma.

⁵ *Kazinczy Ferenc*, 1935. 223. old.

⁶ *Kazinczy Ferenc*: I. m. 304. old.

Kassán Kazinczy és Vályi közt meleg baráti viszony alakult ki. Bekerült Kazinczy irodalmi körébe, megismerkedett Batsányival, Baróti Szabó Dáviddal, Szirmay Antallal, gróf Török Lajossal. Kazinczy nagyra értékelte Vályi tudását, tehetségét és pedagógiai képességét. Ennek köszönhető, hogy a 25 éves tanítót 1789-ben 600 Ft fizetéssel és főszolgabírói ranggal a borsodi tankerület iskoláinak tanfelügyelőjévé nevezette ki: működése kiterjedt Borsod, Gömör és Torna vármegyékre. Tanfelügyelői ténykedéséért többször részesült királyi dicséretben.⁶ Pethő Jakab helytartó tanácsi referens a legkiválóbb tanerők közé sorolta.

II. József halálát követően általánossá váltak a hivatalokban a személycserék. Ennek következtében Vályi is elvesztette állását. Hivatala úgy szűnt meg, hogy erről még Kazinczy sem tudott, Vályi nem értesítette, segítségét sem kérte. Jozefinista nézetei miatt ebben az időszakban bocsátották el Kazinczyt is.

Vályit ezután majdnem egy évig barátai és ismerősei támogatták. Pethő Jakab, aki már korábban is ismerte, királyi tanácsos lévén arra ösztönzi az állás nélkül maradt tanárt, hogy adja be pályázatát az egyetemi magyar tanszék elnyerésére. Megismerteti Szerdahelyi kanonokkal, Jordányszky Elek levéltárossal és később Batthyány hercegprímással. Elhagyatottságában és később betegségében új barátai támogatták, anyagilag és erkölcsileg, s valószínűleg ők biztatták arra, hogy áttérjen a katolikus vallásra. Ezzel elhárult az az akadály, amely abban az időben országos jellegű oktatási pozíció betöltésének útját állhatta volna. Vályi pályázata az udvarhoz került, s a Bécsből távollevő II. Lipót helyett Ferenc trónörökös írta alá vályi professzori kinevezését.⁷ Így lett Vályi András 1791-ben a „magyar stílus tanára”, az egyetem első magyar professzora.

Kazinczyt mélységesen felháborította Vályinak Kassáról való távozása, katolizálása és a professzori kinevezése. Ettől kezdve, ha Vályiról van szó, rendszerint epés megjegyzéseket fűzött hozzá. Nem bocsátotta meg neki, hogy nem tudta vállalni a korszak politikájából következő megaláztatásokat, a mellőzést, a nélkülözést. Egyik levelében keserűen írja: „... Vályi, hallom pápistává lett. Ezen csudálkozom. Én ugyan sokért nem lennék pápistává, de ellenben ha pápista szüleimtől származtam volna, ha szintén azt találnám hinni, amit a pápisták hisznek, kálvinistává nem lennék. Legkevesebbet veszt az a felekezet, amelyet egy prozelita hagy el.”⁸

Azt eldönteni, hogy az áttérés Vályi lelki világában milyen megrázkódtatásokat és konfliktusokat idézett elő – nem tudjuk. Hite feltétlenül megmaradt, amit mutat életében írt utolsó két sora – vagyis sírfelirata. Azt is tudjuk, hogy életművével miként járul hozzá a magyar nyelv és magyar haza megismerésének fenséges céljához.

Az első magyar honismereti lexikon

Vályi András életének első alkotásai az oktatás területéről valók. Ezt követően a kereskedelmi levelezést megalapozó kiadványa jelenik meg. A magyar nyelv műveléséért végzett fáradozását egyetemi székfoglaló beszéde mutatja. Főműve kedvenc kutatási területéről származik. Legkedvesebb tárgya a honismeret volt, így a legnagyobbat ezen a területen alkotta, amikor megírta a Magyar Országának Leírása, című három kötetes könyvét. Az újabb irodalmi lexikon szerint: „az első magyar nyelvű betűrendes földrajzi lexikon”. Szinnyei leírása azt mondja: „Ezen földrajzi szótárával vetette meg alapját az ország részletes ismeretének”. Révai az első magyar nyelven megjelent helységnévtárnak nevezi.

Teljes címe: Magyar Országának Leírása. Melyben minden hazánkbeli vármegyék, városok, faluk, puszták, uradalmak, fábrikák, kutak, hámorok, savanyú és orvosló vizek, fürdőházak, nevezetesebb hegyek, barlangok, folyó vizek, tavak, szigetek, erdők, azoknak holléte, földes urok, fekvések, történettyek, külömbféle termés beli tulajdonságaik, a betűknek rendjek szerint feltaláttnak. Budá, 1796–1799. Három kötet.

A kortársak verssel köszöntik a mű megjelenését. A kötetek elején ezekből a köszöntő versekből találunk jó néhányat. Sándorffy József doktor Zrínyi strófákban ír üdvözlést. Ebben a Haza beszél egyes szám első személyben Vályihoz.

⁷ U. o.

⁸ Váczy János: Kazinczy Ferenc levelezése II. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1890–1912. 126. o.

*Felderül új egem tündöklő fényével,
Ékesült Fébusom arany fellegével;
Mivel egy bölcs fiam magyar eszetjével
Felfedez, s magasztal anyjai nyelvével...*

*Vályi! már felnyitád kincses kebeletem,
Kimutatád fényes kettős keresztemet,
Új magyar bíborral fedezéd testemet,
S vig színre derítéd setétült engemet...*

(Fabus-Apollo-Napisten)

Vályi lexikonja adatainak beszerzésére sokat utazgatott, helyszíni feljegyzéseket végzett, a nevezetesebb helyeken rajzokat készített, a történeti adatokat és földrajzi nevezetességeket nagy szorgalommal gyűjtötte. Szinte az egész országot bejárta. Mindenhová azonban egyelőre még nem ért el, hanem a vármegyékhez fordult az adatok közvetett beszerzése céljából. Többször is felkeresi a megyéket „nyomatásban osztogatott esedezések”-kel. Az 1798-ban kibocsátott körlevelének egy példánya a Sárospataki Nagykönyvtárban is megtalálható. Munkájának célját ebben eképpen foglalja össze: „*Magyar Országnak külömbféle szép tulajdonságai, termései, történetei és viszontagságai, s külömbféle nevezetességei, világosságra hozattatván, a Nemzet a maga hazáját jól esmérje, a pénznek nagy fogyatkozása, a kereskedelem által enybittessék, azok, akiknek módjok nincsen, hogy az országot beutazhassák, e munka által kívánságjok teljesítették... akik kereskedni kívánnak, s tudhassák hol? mi? és kicsodás nemü terem? hol árulhatják el vagyonaiukat? és mennyi messzeségre esik? stb...* Minden tárgyak között a legszükségesebb és leghasznosabb Magyar Országnak Leírása, mert ez a kereskedésnek a kulcsa, ez a baza ismeretének ösvénye és a nemzeti előmenetelnek is eszközlője...”⁹

Mennyi gyakorlati haszna van Vályi munkájának, s imé a kétszáz évvel ezelőtt megfogalmazott kritériumok az ország felemelkedésére vonatkozóan mennyire aktuálisak ma is. Vályi már akkor felismerte, amit mi, késői utódok is szüntelen hangsúlyoztunk: a felemelkedés útja az idegen-forgalom, a menedzsergazdálkodás, export-termelés és a reklám.

Persze voltak ellenzői mind a mű megjelenésének, mind a kitűzött céloknak. Vályi felhívásában három ilyen kifogást hárít el. A kifogások ezek voltak: nem kell az ország titkait felfedezni, nem kell a földesurak neveit közölni, mert abból perlekedés támad, sokan nem akarták, hogy tudja az ország, hogy mijük van. Ez az ország előrehaladását gátló örökös egyéni, személyes, kicsinyes érdek – örök magyar betegség. Vályi a röpiratban ezeket sorra megcáfolja.

Az összegyűjtött anyagot nyolc szempont szerint dolgozta fel. Ennyi kérdést tartalmaztak egyébként a kiküldött kérdőívek is. A szempontok a következők: Hogy hívják a helységet? Magyarok-e, németek-e, vagy tótok, vagy elegyesek lakosai? Kicsoda a földesura? Micsoda hitben vagy vallásban vannak? Mely falvak vagy városok fekszenek legközelebb hozzá és mennyire? Hány nyomásra vagy fordulóra van felosztva határa? Mi terem leginkább, mit közepszerűen? Mivel bővelkedik és mi nélkül szűkölködik; Végre: hol árulhatják el vagyonaiukat?

Vályi honismereti munkájának óriási jelentőségét az is mutatja, hogy amíg addig 7535 helységet tartottak számon Magyarországon, az ő felmérése által mindez 12 530-at mutat.

Ki vethetne ennek gátat? – kérdezi az író. A választ maga adja meg: „... csupán az, aki a dolgot nem érti, s fél a napnak fényétől, hogy őt jóltevéleg ne elevenítse”.¹⁰

Az első kötet első lapjain többek között Schönwisner István bölcseleti doktor, egyetemi tanár bírálata is olvasható. Ebben közli a bíráló, hogy megvizsgálta a könyv szerkezetét, minőségét és hasznosságát. Megállapítja, hogy a szerző minden magyarországi hely történetét, eredetét, vallását, nagyságát és több jellegzetességét pontosan felsorolja. Minőségét tekintve nem póriasan, hanem kiművelt nyelven ír, hasznossága pedig abban áll, hogy minden földrajzi tényezőt pontosan bevett könyvébe.

Virág Benedek: Vályi András Pesti Universitásbéli Professzorhoz című versében a következőképpen dicséri az alkotást:

*Zeng a dicsőség temploma! vigadoz
A benne, boldog fényei közt, lakó
Szent hallbatatlanság, s borostyánt
Osztogat a jeles érdemnek.*

*Te is barátom Vályi! Örülj ezen;
Ifjú korodnak gyöngye virágait
Hazádnak oltárán valódi
Áldozatul, néki bemutattad.*

*Sok gond, s szüntelen fáradozás után
Készült szerencsés Lexikonod, Tanu,
Igaz tanu; bogy nemzetednek
Haszna, s dicső neve szíveden van...¹¹*

⁹ Vályi András: Tekintetes Nemes Vármegye. Pest, 1798. febr. 7.

¹⁰ U. o.

¹¹ Virág Benedek: Vályi András Pesti Universitásbéli Professzorhoz. I. m. Vályi András: Magyar Országnak Leírása. 1798. II. k.

Vályi Andrásnak e három kötetes munkája fontos néprajzi forrásértékű kiadvány, amely a korabeli Magyarország helyismereti kézikönyvének számít. Meg kell még említenünk egy a honismereti kutatásokhoz tartozó és azzal összefüggő művét Vályi professzornak. Ez egy térkép. A címe: Magyar Országának Földképe, amely az eddigi készült mappákból lehetőleg megjobbítva közhaszonra kibocsátatott, Pesten, 1798. Miután elvégezte lexikonját azt tervezte, hogy az országot újra bejárja. Oda is elmegy, ahol még nem járt. „Várat és jelesebb vidéket magam lerajzolván Bécsben kimetszettessem, amint már ez az igyekezet folyamatban van...”¹² Ez a térkép elkészült, mely jelentős hozzájárulása volt a földrajztudományokhoz.

A nagy munka igen gyenge fizikumát és erejét hamar felőrölte. Minden esztendőben visszatérő tüdővérzése jelezte gyengülő egészségi állapotát. Alig tíz évi professzori működése után egészen fiatalon, 38 éves korában elköltözött az élők sorából. Pesten temették el nagy részvét mellett. Saját maga szerkesztette sírfelirata jellemzi legjobban hitét és földi élete hasznosságát:

*Idegen, Vendég voltam a világon
Dicső nemzetemnek s hazámnak szolgáltam
Jó Isten, be boldog vagyok.*¹³

Ágoston István

Az „árvák könyve”, mint honismereti forrás

A magyarországi községi múltnak, a magyar falvak sajátos, belső jogszokásának érdekes emlékei a vármegyei levéltárakban megőrzött úgynevezett „árvák könyve”-i. Az egykori Esztergom vármegyei Levéltár anyagát őrző Komárom–Esztergom Megyei Levéltár iratanyagában már csak formájuk miatt is elkülönülnek a községi árvaügy sajátos forrásai. Az 1820 utáni levéltári rendezés során kapták külön számukat a korábban Esztergom vármegye adószedőjének iratai közt található „árvák könyvei”. Több község kötetbe foglalt iratai maradtak meg a mai napig: Dömös, Kőbölkút, Magyar-Szölgyén és Német-Szölgyén (ma Szőgyén) vaskos kötetei. A külön kezelt iratanyagban egy-egy kivonatot is találunk a községeknél őrzött árszámadásokból, így Bajna község 1805. és 1806. évi számadását, amely elárulja, hogy a községnél őrzött „árvák könyv”-nek kivonata.

A falusi árvák ügyével foglalkozó magyarországi szakirodalom elsősorban a törvényekre, egyéb jogi forrásokra, így Mária Terézia úrbéri rendeletére alapozva mondta el véleményét: „az árvakérdés nem volt komolyan megfogalmazott és végiggondolt ügy.”¹⁴ A hivatkozott Mária Terézia-féle rendelkezés egyik pontja kimondta: „Mint hogy a földes Urat mint Árváknak Pártfogóját és Gyámolítóját megholt Jobbágyi Maradékinak gond-viselése azon-kivül is illeti; arra-való nézve az megholt Jobbágyok-után maradott Értékek-éránt leendő Conscriptióért, a vagy az Árvák-között téendő Osztályokért semmi-némű Bért, vagy Taxát venni szabad nem lészen.”¹⁵ A XVIII–XIX. század fordulójára vonatkozó bajnai számadások vizsgálata egyértelműen mutatja, hogy az uradalmi központ, viszonylag nagy népességű Bajnán sem közvetlenül a földesúrnak, sem az úriszéknek tényleges befolyása nem volt az árvák vagyonának kezelésére, azt a község részéről a kinevezett „Árvák Attyja” intézte, a községi notárius írásbeli közreműködésével.

Amíg Bajnáról nem maradt meg a községnél vezetett „árvák könyve”, addig Magyar-Szölgyénről megmaradt ennek második kötete. Bajna az esztergomi járás legnagyobb községe volt a XVIII–XIX. század fordulóján, Magyar-Szölgyén a párkányi járás tehető községei közé tartozott (ma Svodin). A település már az Árpád-korban létezett. Martyrius érsek egyik oklevele az általa alapított oltár fenntartására kijelölt falvak között említi 1156-ban³ Magyar- és Német-Szölgyén az esztergomi érsek iker-faluja volt, amelyekben magyar és német vendégek, hospesek laktak. 1289-ben a magyar telepések Ecsed 4 ekényi földjét vették meg. Falujukban már 1291-ben állt a Szent Mihály tiszteletére emelt kőtemplom.⁴ Jelentős település volt, mert az 1332–1337-es pápai tizedjegyzékbe is bekerült. 1427-ben egy oklevél szerint vásárjoggal bírt, és mezővárosnak említették. Az esztergomi érsek kizárólagos birtoka volt a XVI. században, amikor a török becsapások súlyosan érintették. A környék életében jelentős

¹² Vályi András: Magyar Országának Földképe, Pest, 1798.

¹³ Kemény: I. m. 231. old.